

Національна академія наук України
Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні

ДЕНИСЮК Василь Вікторович

УДК 811.161.2'373.23 (09)

**АНТРОПОНІМІЯ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИОГРАФІЧНИХ ПАМ'ЯТОК
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII ст.**

10.02.01 – українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2003

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор філологічних наук, професор
ФРАНЧУК Віра Юріївна, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, провідний науковий співробітник відділу російської мови.

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор
ГРИЦЕНКО Павло Юхимович, заввідділу діалектології Інституту української мови НАН України;

кандидат філологічних наук
ПОЛЯРУШ Тамара Іванівна, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Провідна установа:

Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова, кафедра української мови, Міністерство освіти і науки України, м. Одеса.

Захист відбудеться 27 травня 2003 р. о 16 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.172.01 в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України за адресою: 01001, Київ, вул. Грушевського, 4.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (01001, Київ, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розіслано 25 квітня 2003 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор філологічних наук,
професор**

Н. Г. Озерова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Українська історична ономастика, яка хоч і має давні традиції в дослідженні власних назв, все ж таки ще є молодого галуззю мовознавства. У ХХ столітті, особливо в другій половині, спектр ономастичних студій значно розширився. Сучасні дослідження української історичної антропонімії ґрунтуються, на перший погляд, на багатій джерельній основі – виданих і рукописних пам'ятках, що охоплюють різні епізоди історії й різні регіони України. Однак “багата джерельна основа” – це в основному пам'ятки, які відбивають розвиток ділового жанру. Так, на матеріалі актових документів детально вивчена Л. Л. Гумецькою українська антропонімія XIV–XV ст. Пам'ятки ділової писемності XVI ст. послужили базою для досліджень Р. Й. Керсти та І. В. Єфименко. Щодо XVII ст., то увага дослідників в основному зосереджувалася на “Реєстрі Війська Запорозького” (1649 р.) або менших за обсягом реєстрах козаків. Проблеми розвитку української антропонімії в XVII ст. стали об'єктом наукових інтересів Р. І. Осташа, О. Я. Добровольської, В. Ю. Франчук, С. П. Бевзенка, І. Д. Сухомлина, Н. П. Москалевої, Л. О. Самійленко, М. Л. Худаша. Українську антропонімію другої половини XVII – XVIII ст. вивчали А. М. Залеський, О. Д. Неділько, В. О. Шевцова. Широтою не тільки часового простору, а й джерельної бази відзначаються роботи М. І. Сенів (XIV–XVIII ст.), М. Л. Худаша (XIV–XIX ст.), С. М. Медвідь-Пахомової. Однак і названі праці не позбавлені суб'єктивного погляду на джерельну базу. Визначене ще 25 років тому М. Л. Худашем основне коло пам'яток для антропонімії досліджень так і не розширилося: до нього входять тільки ті писемні пам'ятки, “які містять у собі найбільшу концентрацію особових назв і в яких ці особові назви представлені найбільш всебічно і рельєфно”¹. Такими пам'ятками є актові книги, ділові документи, метрики тощо. На їх матеріалі виконані всі вище зазначені дослідження з невеликою різницею в кількості – від однієї (див. дисертаційні праці Р. І. Осташа, О. Я. Добровольської, які стосуються пам'ятки середини XVII ст. – “Реєстру Війська Запорозького 1649 р.”) до кількох (див. монографії Л. Л. Гумецької, М. Л. Худаша, С. М. Медвідь-Пахомової, дисертаційні праці О. Д. Неділько, В. О. Шевцової та ін.).

Писемні пам'ятки історіографічного жанру другої половини XVII – XVIII ст. ще не були предметом антропонімічного вивчення, а відсутність спеціального дослідження і створення узагальнювальної праці з цієї проблеми визначає **актуальність** нашого дослідження.

Мета дисертаційної роботи – дослідити антропонімікон українських історіографічних пам'яток другої половини XVII – XVIII ст.

Поставлена мета передбачає вирішення таких **завдань**:

1) дати характеристику пам'яток історіографічного жанру досліджуваного періоду як одного з важливих джерел антропонімії досліджень;

¹ Худаш М. Л. З історії української антропонімії. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 35.

2) увести в науковий обіг антропонімійний матеріал історіографічних праць другої половини XVII – XVIII ст.;

3) розкласифікувати наявні антропоніми за структурними особливостями, визначивши характерні (центральні) й нехарактерні (периферійні) для історіографічного жанру антропонімні формули;

4) проаналізувати варіантні особливості антропонімів;

5) визначити функціональне навантаження антропонімів у цілому та кожного з компонентів антропонімної формули зокрема;

6) укласти словники-реєстри антропонімів досліджуваних пам'яток.

Об'єктом дисертаційного дослідження стали антропоніми, зафіксовані в пам'ятках історіографічного жанру другої половини XVII – XVIII ст.

Предметом – структурні, варіантні та функціональні особливості антропонімів досліджуваних пам'яток.

Методи дослідження: описовий, порівняльний, метод кількісних підрахунків.

Основними джерелами дисертаційного дослідження стали 20 писемних пам'яток історіографічного жанру другої половини XVII – XVIII ст.

Картотека проаналізованих іменувань у пам'ятках історіографічного жанру другої половини XVII – XVIII ст. становить 16884 одиниць, з них: одноклексемних іменувань – 12042 (для ідентифікації осіб чоловічої статі – 11996, жіночої – 46), двоклексемних – 3969 (для ідентифікації осіб чоловічої статі – 3901, жіночої – 68), трілексемних – 525 (для ідентифікації осіб чоловічої статі – 522, жіночої – 3), чотирилексемних – 9 (тільки на означення осіб чоловічої статі), мішаних, або антропонімійно-апелятивних – 339 (для ідентифікації осіб чоловічої статі – 289, жіночої – 50).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона є першою спробою дослідження української історичної антропонімії на матеріалі не традиційного ділового та побутового письменства, а жанру історіографічного; в роботі розкривається вмотивованість і доцільність використання певних антропонімоформул при створенні пам'яток цього жанру.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що воно продовжує розробку проблем функціонування і розвитку української антропонімійної системи. Висновки й узагальнення виконаного дослідження дадуть змогу глибше з'ясувати спільні та специфічні тенденції розвитку антропонімікону як частини лексико-семантичної системи східнослов'янських та частково деяких інших мов.

Практичне значення полягає в істотному розширенні джерельної бази для вивчення української історичної антропонімії, в можливості використання матеріалу й результатів дослідження в лінгводидактиці вищої школи: при викладанні курсів ономастики, стилістики української мови, лінгвістичного аналізу художнього твору, історії української літературної мови. Словники-реєстри можуть бути використані для аналізу розвитку антропонімікону українців, при укладанні словника антропонімів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане відповідно до теми науково-дослідної роботи кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини “Писемні пам'ятки XI–XVIII ст. як джерело вивчення історії української мови”.

Апробація роботи. Дисертацію обговорено на засіданні кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Основні результати дисертаційного дослідження були представлені й обговорювалися на конференціях: читаннях, присвячених 95-й річниці від дня народження та 5-й річниці з дня смерті доктора філологічних наук, професора М. А. Жовтобрюха (Київ, 2000); X–XII Всеукраїнських науково-практичних конференціях “Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні” (Київ, 2001–2003); Всеукраїнській науковій конференції “Лукія Гумецька: Незабутні імена української науки”, присвяченій 100-річчю з дня народження Л. Л. Гумецької (Львів, 2001); IX Всеукраїнській ономастичній конференції “Регіональна ономастика” (Кіровоград, 2001); Міжнародній науковій конференції “Мова у слов'янському культурному просторі” (Умань, 2002); ономастичному семінарі “Регіональна ономастика в синхронії та діахронії” (Київ, 2002); Всеукраїнській науковій конференції “Сучасні тенденції розвитку слов'янських мов” (Київ, 2002); на звітних загальноуніверситетських конференціях студентів, аспірантів і викладачів філологічного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, 2002, 2003).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладені в 5 публікаціях, з них 4 статті.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел дослідження (20 найменувань), списку використаної літератури (202 позиції) та додатків (с. 199–320). Повний обсяг дисертаційного дослідження – 320 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У “**Вступі**” обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, сформульовано мету та завдання, подано відомості про джерела фактичного матеріалу та методи дослідження, визначено новизну роботи, окреслено теоретичну й практичну цінність одержаних результатів та форми їх апробації.

У першому розділі “**Українська історіографія другої половини XVII – XVIII ст. як джерело антропонімічних досліджень**” дається загальна характеристика пам'яток, що стали матеріалом дослідження. Кожна пам'ятка має різний часовий проміжок, що є одним із чинників, який впливає на кількість антропонімів, ужитих автором. Концентрація антропонімів в історіографічних творах спостерігається, коли автор змальовує воєнні події (він перераховує тих, хто брав участь у битві, хто загинув та ін.); коли вкраплює в текст невеликий список-реєстр сотень, сотенних містечок та сотників; коли

змальовуються важливі, на його погляд, суспільно-політичні події (прийняття унії, епізод відправлення / прибуття когось та ін.).

Для ономастики важливо, що в цих літописах трапляються (хай і поодинокі) місцеві антропоніми, не засвідчені в жодній з подальших історій-компіляцій, напр.: *Пятницкая* (ХЛ, 79), *Гетманъ запорожскій Иоанъ Петрижицкій* (Хронологія, 110), *Мигула, козакъ запорожскій, былъ именованъ гетманомъ* (Хронологія, 119).

Відтворюючи позатекстовий реальний антропонімікон, досліджувані історіографічні праці дають можливість простежити розвиток структурних засобів ідентифікації особи – від одно- до дво- і більше лексемних іменувань. На підставі аналізу антропонімів, засвідчених в “сумнівних” щодо мови написання пам’ятках, можна стверджувати, що історіографії-компіляції XVIII ст., особливо його другої половини, писані тогочасною українською мовою зі значними росіянізмами. Так, характерною особливістю російської антропонімічної системи є невідмінюваність прізвищ на **-енк-о**, **-к-о**. Історії-компіляції фіксують парадигму прізвищ із такими формантами, напр.: *Того(ж) Юрій Хмелницкій с Ханенкомъ и Суховѣмъ да с татарами кримскими, да и із запорожцами напали були на Дорошенка и на орду Бѣлогородскую* (Літопись, 217); *съ командиромъ ихъ Афанасіемъ Зинченкомъ* (ИР, 125); *преслѣдуя Суховія и Ханенка* (ИР, 170); *Тогдажъ подъ Старимъ Быховимъ Золотаренка убито* (Літописець 1, 15) та ін.

Другий розділ “**Антропонімоформульна характеристика українських історіографічних пам’яток другої половини XVII – XVIII ст.**” складається з трьох підрозділів. У першому аналізуються класифікації антропонімів, розроблені східнослов’янськими мовознавцями (С. І. Зінін, Р. Й. Керста, С. М. Медвідь-Пахомова, В. А. Никонов, А. К. Устинович, М. Л. Худаш, В. К. Чичагов), та наголошується на неможливості повного їх використання для характеристики аналізованого антропонімікону, що зумовлено специфікою пам’яток історіографічного жанру. Для авторів історіографічних праць семантика прізвищевої назви не була визначальною, і при класифікації досліджуваного антропонімічного матеріалу, вона не враховувалася. Аналізовані найменування поділено на одно-, дво-, три- та чотирилексемні власне антропонімічні та мішані, або антропонімічно-апелятивні. Власне антропонімічні найменування диференційовано на: **I. Однолексемні:** 1) ім’я; 2) прізвищева назва; 3) андронім; 4) ім’я по батькові. **II. Дволексемні:** 1) ім’я + прізвищева назва; 2) прізвищева назва + ім’я; 3) ім’я + ім’я по батькові; 4) ім’я + ім’я; 5) прізвищева назва + прізвищева назва; 6) ім’я + квалітативний виразник; 7) ім’я + хронологічно-нумеральний показчик; 8) хронологічно-нумеральний показчик + ім’я; 9) ініціал(-и) + прізвищева назва; 10) ім’я по батькові + прізвищева назва; 11) ім’я + андронім. **III. Трилексемні:** 1) ім’я + ім’я по батькові + прізвищева назва; 2) ім’я + ім’я + прізвищева назва; 3) ім’я + прізвищева назва + прізвищева назва; 4) прізвищева назва + ім’я + ім’я по батькові; 5) ім’я + прізвищева назва + ім’я; 6) ім’я + ім’я + ім’я по батькові; 7) ім’я + ім’я + хронологічно-нумеральний показчик; 8) ім’я + хронологічно-

нумеральний покажчик + ім'я; 9) ім'я + ім'я по батькові + хронологічно-нумеральний покажчик; 10) ім'я + хронологічно-нумеральний покажчик + квалітативний виразник; 11) ім'я + ім'я по батькові + квалітативний виразник; 12) ім'я + ім'я + квалітативний виразник. **IV. Чотирилексемні:** 1) ім'я + ім'я по батькові + прізвищева назва + прізвищева назва; 2) ім'я + ім'я + ім'я + прізвищева назва. Кількість уживань антропонімоформул подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Уживання власне антропонімічних іменувань у пам'ятках історіографічного жанру другої половини XVII – XVIII ст.

Різновид	Антропонімоформула	Кількість уживань	%
Одно-лексемні	Ім'я	2024	12
	Прізвищева назва	10006	59,268
	Андронім	11	0,651
	Ім'я по батькові	1	0,006
Дволексемні	Ім'я + прізвищева назва	2974	17,615
	Прізвищева назва + ім'я	25	0,15
	Ім'я + ім'я	140	0,83
	Прізвищева назва + прізвищева назва	5	0,03
	Ім'я + ім'я по батькові	617	3,655
	Ім'я + квалітативний виразник	38	0,225
	Ім'я + хронологічно-нумеральний покажчик	158	0,936
	Хронологічно-нумеральний покажчик + ім'я	2	0,012
	Ініціал(-и) + прізвище	4	0,024
	Ім'я по батькові + прізвищева назва	4	0,024
	Ім'я + андронім	5	0,03
Трилексемні	Ім'я + ім'я по батькові + прізвищева назва	414	2,452
	Прізвищева назва + ім'я + ім'я по батькові	9	0,053
	Ім'я + прізвищева назва + прізвищева назва	43	0,254
	Ім'я + ім'я + прізвищева назва	40	0,237
	Ім'я + ім'я + ім'я по батькові	3	0,018
	Ім'я + ім'я + хронологічно-нумеральний покажчик	3	0,018
	Ім'я + ім'я + квалітативний виразник	2	0,012
	Ім'я + прізвищева назва + ім'я	2	0,012
	Ім'я + ім'я по батькові + хронологічно-нумеральний покажчик	2	0,012
	Ім'я + ім'я по батькові + квалітативний виразник	1	0,006

Чотири- лексемні	Ім'я + хронологічно-нумеральний показчик + ім'я	2	0,012
	Ім'я + прізвищева назва + патронімік	3	0,018
	Ім'я + патронімік + прізвищева назва	1	0,006
	Ім'я + ім'я по батькові + прізвищева назва + прізвищева назва	8	0,047
	Ім'я + ім'я + ім'я + прізвищева назва	1	0,006

У другому підрозділі аналізуються чоловічі найменування. Зафіксовані в досліджуваних пам'ятках чоловічі власні імена поділяються на три групи: перша включає церковно-християнські імена в їх канонічній та трансформованій на українському мовному ґрунті народній формах, друга – автохтонні слов'янські, третя – імена, які ідентифікують осіб переважно інших народностей, хоч інколи трапляються серед представників східних слов'ян. Загалом чоловічий іменник пам'яток історіографічного жанру другої половини XVII – XVIII ст. нараховує 310 імен (без варіантів).

За допомогою імені в досліджуваних пам'ятках ідентифікуються різні верстви населення, а не тільки представники соціальних низів: *Антонь* (козацький полководець), *Стенка* (уманський полковник), *Остань* (кальницький полковник), *Тарас* (гетьман), *Демко* (козак).

Не всі виявлені в пам'ятках однолексемні антропоніми можна беззаперечно розподілити між іменами, прізвищевими назвами, прізвиськами. У XVI–XVII ст. існував пласт прізвищевих назв, які утворилися від особових імен, вірогідно, пройшовши стадію прізвиська. Обстежений матеріал дозволяє чітко виділити групу однослівних конотативно маркованих іменувань, що перебувають на межі імені – прізвиська – прізвищевої назви (*Богданко*, *Васюта*, *Дацко*, *Данко*, *Децикь*, *Павлюкь*, *Петрикь*, *Самусь*, *Сулимка*).

З однолексемних способів ідентифікації особи в пам'ятках історіографічного жанру тип “**прізвищева назва**” найуживаніший, напр.: *Кадьша* (ХЛ, 78); *Лаць* (МЛ, 95); *Дражничь* (Хронологія, 119); *Булюкь* (Перепись, 133); *Бородавка* (Літописець 1, 14); *Калниш* (Описаніє 1, 104); *Ги́ра* (Імена, 265); *Полтора-Кожуха* (Роспись, LIX); *Герцькь* (Літописець 2, 38); *Портянку* (ЛС, 103); *Дуровь* (Описаніє 2, 314); *Бекчановкого* (ЛГ, 47); *Мелянтова* (Собраніє 1, 359); *Летягу* (ИР, 53); *Гирича* (ЛВ, III, 363); *Голота* (Гісторія, 110); *Дагинь* (Літопись, 211).

Однолексемний спосіб ідентифікації осіб у досліджуваних пам'ятках найпоширеніший і, на нашу думку, відбиває особливості тогочасного українського антропонімікону в його усному вияві.

Серед дволексемних іменувань переважає антропонімна формула “**ім'я + прізвищева назва**”, напр.: *Іннокенти Винниціки* (ДЛ, 240); *Яцько Острянинь* (МЛ, 96); *Даніилу Апостолу* (ЛС, 192); *Николаемь Федоренкомь* (Описаніє 2, 237); *Гаврило Баллацькій* (ЛГ, 44); *Андрій Овинець* (ЛВ, I, 404); *Павло Ващенко*

(ЛВ, III, 508); *Богданъ Хмелницкій* (Гисторія, 158); *Флоромъ Минаевимъ* (Літопись, 232); *Яковъ Шахъ* (ИР, 30); *Демьянь Скалозубъ* (ИР, 31).

На відміну від пам'яток ділової та побутової писемності староукраїнської мови, в яких антропонімна формула “ім'я + хронологічно-номеральний показчик” відсутня, її активно засвідчують твори історіографічного жанру, напр.: *Клименту Осмому* (ЛГ, 24); *Августомъ Другимъ* (ЛВ, III, 512); *Вилгелмомъ Третимъ* (ЛВ, III, 510); *Владиславъ Первый* (ИР, 7), *Жикгимунтъ Третій* (ИР, 35), *Османъ Второй* (ИР, 49), *Солиманъ Третій* (ИР, 157) та ін. За допомогою цієї антропонімоформули в досліджуваних пам'ятках ідентифікуються найвищі державні та церковні особи – царі, королі, хани, папи. Додатковий уточнювальний неантропонімічний компонент – порядкове слово, пройшовши процес онімізації, став замінювати такі компоненти антропонімної формули, як “ім'я по батькові”, “прізвищева назва” або обидва ці компоненти стосовно лише тих народностей, у яких для найменування осіб вони використовувалися.

Поширеною формою вираження порядковості у власних назвах є вживання римських цифр замість співвідносних з ними порядкових прикметників: *Инокентія XI* (ЛВ, II, 504), *Іоаннь III* (ЛВ, II, 479), *Августа III* (Літописець 2, 68), *ЖикгмунтЪ III* (Літописець 2, 4), *Григорій XIII* (Собраніє 1, 359), (Собраніє 1, 328), *Климента VIII* (Собраніє 1, 359), *Евгеній IV-й* (ИР, 12), *Фердинандъ III* (ИР, 137), *Магометъ IV* (ИР, 172), *Карль XII-й* (ИР, 184). Зрідка трапляються випадки, коли замість порядкового слова вживаються арабські цифри: *ЖигмунтЪ 3* (Описаніє 1, 56), *Карль 12* (Описаніє 2, 300).

Пам'ятки історіографічного жанру досліджуваного періоду засвідчують функціонування антропонімної формули “ім'я + квалітативний виразник” для ідентифікації осіб суспільної верхівки – так могли іменуватися тільки особи королівської сім'ї. Спочатку цей структурний тип дволексемних іменувань використовувався для ідентифікації лише осіб чоловічої статі, проте з часом, коли переривалося спадкове право по чоловічій лінії на управління державою і до влади ставала жінка, то так почали іменувати й жінок-цариць, напр.: *Петра Великаго* (Перепись, 138), *Казиміръ Великій* (ИР, 8), *Генрику Французу* (Літописець 2, 3), *Августу Римскому* (ЛГ, 5), *Александру Великому* (ЛГ, 5), *Кароль Великій* (ЛГ, 11), *Генрика Валезскаго* (ИР, 39), *Августъ Саксонъ* (ЛВ, III, 515), *Болеславу Храброму* (ЛВ, III, 455), *Онуфрія Великаго* (ЛВ, II, 546), *Екатерины Великой* (Перепись, 139).

Історіографічні праці вперше з-поміж пам'яток інших жанрів починають використовувати антропонімну формулу “ініціал(-и) + прізвищева назва”. Фіксується в досліджуваних творах вона нечасто – 4 вживання для ідентифікації трьох осіб, напр.: *Г. Озарковскій* (ЛВ, III, 253), *П. А. Румянцова* (Хронологія, 124), *Г. Вольтеръ* (ИР, 184). Це дозволяє кваліфікувати її для другої половини XVII – XVIII ст. як антропонімно-ідентифікаційний неологізм.

Невелика кількість трилексемних іменувань свідчить, що навіть на кінець XVIII ст. вони не були поширеними в Україні. М. Л. Худаш, Л. Т. Масенко твердять, що власне антропонімічні трилексемні формули були характерними

тільки для соціальної верхівки суспільства. Категорично стверджувати так не можна, бо: по-перше, не враховувався вплив інших антропонімосистем унаслідок перебування частини української території у складі держави-завойовника; по-друге, найбільшу вагу тут мав суб'єктивний фактор, коли українець, який належав до суспільної верхівки, намагався у всьому наблизити себе до представників панівної народності і **свідомо** ополячував чи зросійщував своє прізвище; по-третє, писар-поляк чи росіянин на перший погляд незвичні українські антропоніми та формули сам підлаштовував під ті, що використовуються в його державі для ідентифікації осіб, при цьому не забуваючи співвідносити соціальний стан ідентифікованого представника певної народності з подібним у своїй державі.

В обстежених нами пам'ятках української історіографії другої половини XVII – XVIII ст. використовуються трилексемні антропонімічні формули, панівною серед яких є **“ім'я + ім'я по батькові + прізвищева назва”**, напр.: *Богдана Матв'євича Хитрова* (ЛВ, I, 317); *Алекс'ю Никитичу Трубецькому* (Гисторія, 168); *Василію Василієвичу Бату(р)лину* (Гисторія, 168); *Феодорь Борисовичь Годуновъ* (Літопись, 191); *Петрь Кириловичь Нарышкинь* (ИР, 250); *Ивань Тимоф'євичь Журавка* (ИР, 250); *Андрей Яковлевичь Безбородько* (ИР, 250); *Петрь Александровичь Румянцевъ* (ИР, 255).

Антропонімоформулу **“ім'я + ім'я по батькові + прізвищева назва”** для ідентифікації представників суспільної верхівки української народності досліджувані пам'ятки фіксують з останньої чверті XVII ст., напр.: *Данииль Павловичь Апостоль* (Хронологія, 121), *Кириль Григорієвичь Разумовскій* (Хронологія, 122), *Ивань Ильичь Скоропадскій* (Перепись, 138), *Константинь Константиновичь Острожскій* (Описание 1, 57), *Василія Василієвича Кочубея* (Описание 2, 312), *Ивань Степановичь Мазепа* (ЛВ, II, 342), *Павель Семеновичь Герцикь* (ЛВ, III, 12), *Зиновій Михайловичь Хмельницькій* (ИР, 117), *Семень Васильєвичь Кочубей* (ИР, 250).

У пам'ятках історіографічного жанру другої половини XVII – XVIII ст. представники західно-, південнослов'янських та інших народностей жодного разу не ідентифікуються за допомогою антропонімічної формули **“ім'я + ім'я по батькові + прізвищева назва”**. Досліджувані твори підтверджують думку про те, що ця трилексемна формула не була характерною для середньовічного українського суспільства XIV–XVII ст. Поява в українських писемних пам'ятках наприкінці XVII та на початку XVIII ст. трилексемних антропонімічних іменувань свідчить про поступове зросійщення спочатку суспільства, а згодом і мови. Кінець XVII – початок XVIII ст. можна визначити межею, коли розпочався поступовий перехід від дволексемної, пропольської (**“ім'я + прізвищева назва”** – найпоширеніша антропонімоформула в середньовічних українських ділових пам'ятках) до трилексемної, тогочасної проросійської (антропонімоформула **“ім'я + ім'я по батькові + прізвищева назва”** стає панівною в ділових пам'ятках наступного періоду) антропонімічної системи.

Трилексемні власне антропонімійні найменування в досліджуваних пам'ятках історіографічного жанру другої половини XVII – XVIII ст. використовувалися в основному для ідентифікації представників російської народності. Нехарактерність цієї антропонімоформули для представників української та білоруської народностей зумовлена тим, що їх землі тривалий час входили до складу Польщі, де функціонувала дволексемна антропонімійна система. З кінця другої половини XVII – початку XVIII ст. антропонімна формула “ім'я + ім'я по батькові + прізвищева назва” починає поширюватися і в українському суспільстві. Переходу української антропонімосистеми XVII–XVIII ст. із дволексемної у трилексемну “сприяли” намагання української верхівки “підігнати” свої найменування на офіційному рівні під російські та неправильна фіксація писарями (переважно росіянами) антропонімоформул для ідентифікації представників української народності.

В аналізованих історіографічних творах чотирилексемних іменувань засвідчено всього 9. Автори використали два різновиди цього структурно-лексемного типу. Перший – **ім'я + ім'я по батькові + прізвищева назва + прізвищева назва** – представлений 8 випадками уживань: *Афанасіємъ Лаврентієвичемъ Ардинемъ Нащокинемъ* (ЛВ, II, 103); *Борисъ Александровичъ Репнинъ Оболенскій* (ЛВ, I, 199); *Ивану Ивановичу Зернову Вельяминову* (Хронологія, 120); *Петромъ Александровичемъ Румянцовымъ Задунайскимъ* (Перепись, 140); *Алексѣй Петровичъ Бестужевъ-Рюминъ* (ИР, 246), другий – **ім'я + ім'я + ім'я + прізвищева назва** – одним: *Григорійъ Гедеонъ Венжикъ Хмелницкій* (ЛС, 146). Чотирилексемні найменування не були поширеними і характерними для української антропонімійної системи XVI–XVIII ст.

Антропонімійно-апелятивних іменувань в історіографічних творах засвідчено 339 (2,008 % від загальної кількості). У досліджуваних пам'ятках описові способи ідентифікації особи вказують на відношення однієї особи до іншої переважно по лінії родинних зв'язків чи свояцтва і лише зрідка – на місце проживання чи народження (походження). Описовий елемент іменувань цього виду містить інформацію про особу як про чийогось сина, батька, брата, зятя, свояка тощо, напр.: *Якимомъ Сомкомъ, дядкомъ Хмелницкого* (Лґтописець 1, 28); *Войнаровскій за рейментаря, сестринечній небожь Мазепинъ; Дорошенковымъ братомъ Григоріемъ* (Лґтописець 2, 46, 26); *Августового сына, Фредерика; свояка Кочубейскаго Искру; Зґновій Хмелницкій, сынъ Михайла сотника* (Описаніє 2, 317, 299, 217). Оскільки основна увага приділялася змалюванню подій визвольної війни, то в пам'ятках багато іменувань, описовий елемент яких містить інформацію про службові відношення: *Демянъ Игнатовичъ Многогрґшиній, первіе наказный гетманъ Дорошенковъ* (Хронологія, 118); *Ганжа да Остапъ, полковники Хмелницкого* (Описаніє 1, 60); *Кривонось, Хмельницкаго обозній енералный* (Лґтописець 2, 8); *Якова Улґзка, судію генералного Дорошенкового* (Описаніє 2, 276). У тексті досліджуваних пам'яток зафіксовано чоловічі найменування, до складу яких входить елемент уточнення місця походження його носія, напр.: *Івана Самуйловича, поповича з Красного; Опара из Медведовки* (ЛС, 116, 88).

У третьому підрозділі проаналізовано жіночі найменування (167 випадків уживань). Кожна з наведених вище груп представлена в досліджуваних текстах нерівномірно. Серед однолексемних жіночих власних іменувань найуживанішим засобом ідентифікації є “ім’я” – 25, напр.: *Ирини* (ЛНтописець 1, 12), *Анны, Екатерины, Маріи, Параскевіи* (Описаніє 1, 315, 312, 316), *Гедвигою, Янелю, Елисавета, Марія* (ИР, 7, 184, 243, 248), *КатеринѠ* (Собраніє, 359), *Маріи, Софія* (ЛВ, II, 221, 503). Інший тип – **прізвищева назва** – зустрічається лише 12 разів, напр.: *Чаплинскую* (ЛС, 12), *Четвертенская* (ЛГ, 51), *Пятницкая* (ХЛ, 79), *Острая* (Описаніє 2, 268), *Войнаровская* (ЛВ, III, 342). 11 разів фіксується в аналізованому матеріалі такий тип однолексемного жіночого найменування, як **андронім**, напр.: *изъ женою своею Ететкевичовною* (ЛНтописець 1, 29); *Барабашиха* (ЛВ, I, 15, 28–29); *РадзивиловиѠ* (ЛВ, I, 447); *Оруниха* (ЛВ, II, 547).

Досліджуваний дволексемний антропонімійний матеріал, використаний авторами історій-компіляцій для ідентифікації жінок, поділяється на п’ять антропонімоформул: 1) **ім’я + ім’я по батькові** (56 уживань – *Маріи ИльичнѠ* (ЛВ, I, 422), *Наталія Демяновна* (Хронологія, 122)); 2) **ім’я + хронологічно-нумеральний показчик** (5 уживань – *Екатерина I-я* (ИР, 220)); 3) **ім’я + квалітативний виразник** (2 уживання – *Екатерины Великой* (Перепись, 139)); 4) **ім’я + андронім** (5 уживань – *Елену Хмелницковну* (ЛВ, I, 15); *Настасією Маркевичевою* (ИР, 226); 5) **ім’я + ім’я** (1 уживання – *Маріи Терезіи* (ИР, 248)).

Із трилексемних іменувань авторами пам’яток історіографічного жанру використовуються по одному разу антропонімоформули “**ім’я + ім’я по батькові + хронологічно-нумеральний показчик**”: *Екатерины Алексѣвны II-й* (ИР, 252), “**ім’я + ім’я по батькові + прізвищева назва**”: *Евдокією Лукяно(в)ною Стрешневою* (ЛНтопись, 197), “**ім’я + ім’я + андронім**”: *Маріи МагдалинѠ Мазепиной* (ЛВ, III, 338).

Оскільки жіночі найменування використовуються авторами творів історіографічного жанру рідко, вони (найменування) практично не мають варіантів, тобто їх вибір не залежить від конкретної ситуації і не дозволяє передавати певні характерні особливості, напр., вік, етнічну належність та ін.

У третьому розділі “**Варіантна та функціональна характеристика антропонімів**” аналізуються фонетичні, словотвірні, морфологічні, лексичні, синтаксичні, графемно-орфографічні варіанти антропонімів та вивчаються особливості їх функціонування.

Фонетичні зміни відбувалися не лише в іменах при їх адаптації, а й згодом – у похідних від адаптованих форм утвореннях – прізвиськах, прізвищевих назвах, іменах по батькові. Ці зміни фіксують писемні пам’ятки української мови XI–XVIII ст. Твори історіографічного жанру другої половини XVII – XVIII ст. засвідчують різні фонетичні процеси в досліджуваних антропонімах, напр.: **голосний [o] на місці голосного [a] на початку слова**: *Офонасій Ивановъ* (ЛВ, II, 185) < Афанасій; *Иоаннь Олбрхитъ, синь короля полского Казимира I* (Собраніє 1, 327); *Янь Онбрхитъ* (ЛВ, II, 186) < Альбрехт; **голосний [a] на місці голосного [o] на початку слова**: *Анисимъ Коробка* (ЛВ,

II, 187); *Анисимъ Чеботковъ* (ЛВ, I, 404) < Онисимъ; **голосний [о] на початку слова:** *Остапъ Нестелій* (ИР, 68); *Остапъ* (Имена, 266; ЛВ, I, 91); *Остана Виговского* (Описаніє 2, 226; ЛГ, 92); *Остана Воронченка* (Гисторія, 89); *Остапъ Ігнатовъ* (ЛВ, I, 404); *Остафей Лукановъ* (ЛВ, II, 188) < Евстафій; **голосний [і] на початку слова:** *Иларіонъ Лопухинъ* (ЛВ, I, 403); *Иларіонъ Рокгалевскій* (Літописець 2, 63); *Иларіонъ* (Собраніє 1, 367); *Иларіономъ* (ЛВ, II, 606); *Константинъ Ларіоновъ* (ЛВ, II, 187); *Ларіонъ Богданскій* (ЛВ, II, 188) < Иларіонъ; **сполучення [іа] на початку слова:** *Яковъ Лизогуб* (Літопись, 229); *Яковъ Зеленскій* (Гисторія, 92); *Яско Жураховскій* (ЛВ, II, 186); *Якуба Собеского* (ЛВ, III, 454); *Трофимъ Яковлевъ* (ЛВ, II, 185); *Григорій Яковенко* (ЛВ, III, 442); *Якинфъ Чекатуновъ* (ИР, 239); **сполучення [іе] на початку слова:** *Еремей Тисаровскій* (ХЛ, 78); *Еремѣишъ Вышневецкій* (МЛ, 96); *Еремѣи Вишневецкій* (Описаніє 1, 60; ЛГ, 87); *Еремѣи Вишневецкій* (ЛС, 21); *Ширкевичу Іеремѣю* (ЛВ, II, 184); *Іеремій* (Собраніє 1, 359); *Еремѣи Конискій* (ЛВ, II, 318); *Ерема Глиносѣренко* (ЛВ, II, 317); *Ярему* (ЛС, 172; ЛВ, III, 132); *Ярема Гладкій* (ЛВ, III, 190); *Ярема Яремовъ* (ЛВ, II, 186); *Ерофея Даниленка* (ЛВ, II, 520); **сполучення [іоа] на початку слова:** *Іоакимъ* (МЛ, 99; Літописець 2, 35; ЛВ, II, 390); *Іоакимъ Сомко* (Хронологія, 117); *Якимомъ Сомкомъ* (Літописець 2, 28); *Акимъ Сомченко* (Перепись, 134); *Якимъ Озеровъ* (ЛВ, II, 520); *Якимъ Горленко* (Описаніє 2, 313; Літопись, 249); *Іоанну Ернсту Бирону* (Описаніє 1, 97); *Іоанна Алексієвича* (Літописець 2, 39); *Іоанъ Мазепа* (МЛ, 99); *Іванъ Мазепа* (Літописець 1, 41); *Іванъ Золотаренко* (Хронологія, 114); *Іванъ Самойловичъ* (Літопись, 219); *Іоаннъ Самойловичъ Поповичъ* (Хронологія, 119); *Іоаннъ III* (ЛВ, II, 479); *Янъ (Іоаннъ) Казимѣръ* (ИР, 86; ЛВ, II, 90).

Голосні зазнавали змін, крім позицій на початку слова-антропоніма, і в середині. Їх умовно можна поділити на дві групи: 1) зміни, яких зазнали одиничні голосні; 2) зміни, які відбулися у групах голосних.

Серед словотвірних варіантів антропонімів, що стосуються одного й різних денотатів, можна виділити такі: **усічення суфікса -ій**, напр.: *Антонъ* (Літописець 1, 25), *Василь Уманецъ* (ЛВ, III, 508), *Дмитра Несторенка* (ЛВ, III, 424). Досліджувані пам'ятки досить широко засвідчують факт заміни форманта **-ій** суфіксами **-анъ**, **-ей**, **-ашъ(-яшъ)**: *Еремѣишъ Вышневецкій* (МЛ, 96), *Афанасей Савенко* (ЛВ, II, 314), *Григорей Бражной* (ЛВ, II, 313), *Дмитрей Харченко* (ЛВ, II, 313), *Еремей Тисаровскій* (ХЛ, 78), *Еремѣишъ Вишневецкій* (Літописець 1, 22), *Ерофтей* (ЛВ, III, 344), *Ігнатей Трофимовъ* (ЛВ, II, 188), *Леонтей Сивянченко* (ЛВ, II, 317), *Остафей Лукановъ* (ЛВ, II, 188), *Прокопей Чмеренко* (ЛВ, II, 186), *Тимофей Ивановъ* (ЛВ, II, 186), *Юрей Никифоровъ* (ЛВ, II, 313); **поява суфікса -ай**: *Миколай Каменецкій* (ХЛ, 78), *Миколая Пращмовского* (ЛВ, II, 41), *Николай Даниловичъ Ханенко* (ИР, 245); **усічення суфікса -і-я**: *Захарія Четвертенскій* (ЛГ, 73) – *Захарій Шійкевичъ* (ЛВ, III, 544), *Захарій Степановъ* (ЛВ, II, 316) – *Захаръ Степановъ* (ЛВ, II, 187); **усічення груп -ентъ, -онт-**: *Клима Чорнушенка* (ЛВ, II, 164). В інших випадках до усіченої основи додавався ще й суфікс **-к-о**, напр.: *Левко Гавриловъ* (ЛВ, II,

313), *Левко Свѣчка* (ЛВ, II, 316), *Левко Тарасовъ* (ЛВ, II, 314), *Левку Шрамченку* (ЛВ, III, 446) < Левонтій < Леонтій тощо.

Меншою кількістю представлені морфологічні, лексичні, синтаксичні варіанти.

У досліджуваних пам'ятках історіографічного жанру другої половини XVII – XVIII ст. антропоніми, крім базової – ідентифікаційно-диференційної, виконують різноманітні функції. Проте ступінь реалізації тієї додаткової інформації, яку несе антропонім, залежить від ступеня освіченості, інформованості читача.

Ідентифікаційно-диференційна функція проявляється в тому, що автори історіографічних творів використали різні способи і засоби ідентифікації особи: *Стефана Батури* (польський король), *Христофо(р)ъ Хелмскій*, *Гаврило Балхацкіи* (польські шляхтичі); *Батіємъ* (монголо-татарський хан), *Норадинъ* (турецький султан), *Ісла(м)ъ-Кгереи* (кримський хан), *Каракузь Му(р)зою* (татарин); *АлексѦемъ Михаиловичемъ* (московський цар), *Пушкина* (російський посол), *Трубецкого* (російський князь, боярин) та ін.

Ці та інші найменування виконують **соціологічну функцію**, вказуючи на етномовну віднесеність денотата до представників певної народності. Цьому сприяє не лише апелятивне уточнення, а й фонемна та словотвірна структура антропонімів, напр.: *Іульяна Чезарини* (італієць) (ИР, 12); *Стефана Глосковского* (поляк) (ЛВ, III, 74); *Кароль Густавъ* (швед) (ЛВ, I, 220); *Мехметъ Еффенди* (турок) (ЛВ, III, 511); *Стецко* (українець) (ЛВ, II, 313); *Фердинандъ* (німець) (ЛВ, II, 531); *Констанцій Дука* (угорець) (ЛВ, III, 162); *Ваница* (молдаванин) (ИР, 80); *Гедиминъ* (литовець) (ИР, 5).

Темпоральна функція. Кожен історіографічний твір “працює на певну епоху”. Антропоніми дозволяють читачеві співвіднести денотат із певною історичною добою, а використання його для номінації інших видів онімів (наприклад, документонімів, хрононімів) розширює функціональне навантаження антропонімів. Не всі вони мають однакове значення: одні з них – більш відомі – стали символом своєї епохи, інші – менш відомі – слугують для розширення інтелектуального кругозору читача: *По похоронѦ старого Хмелницкого* (ЛС, 48); *По концу живота Хмелницкого* (ЛВ, I, 300) = після 6.08.1657 року; *По Генрику Валенсію ФранцузѦ, Князю Авдегавенскомъ, брату Короля Французского Кароля девятого* (ЛВ, I, 20) = після 2.08.1589 року; *по смерти Сагайдачнаго* (Перепись, 132) = після 20.04.1622 року. Такі темпоральні формули найпоширеніші в “Історії русовъ”, що сильно зближує її із середньовічними літописами. Ситуативно на час вказують і конструкції типу “**апелятив(-и) + антропонім(-и)**”, напр.: *во время Полскаго владѦнія и короля Сигисмунда Перваго* (Перепись, 129) = часи правління від 1506 до 1548 року; *На мѦсто Скалозуба, въ 1592 году избранъ Гетманомъ изъ Есауловъ Генеральныхъ заслуженный въ войскѦ Малоросійскомъ, природный шляхтичъ Полскій, Федоръ Косинскій, и въ его время началась извѦстная оная эпоха ужаса и губительства для обоихъ народовъ, Польскаго и Рускаго, эпоха, умолченная по Исторіямъ, или легко въ нихъ описаная, но которая, потрясиши*

Польшу до самага основанія, и колебавши ее болѣе ста лѣтъ, низринула, наконецъ, въ бездну ничтожества, а народу Рускому давши испить самую горестную чашу, каковую и во дни **Нерона и Калигулы** не всѣ христiane вкушали, преобразила его въ иной видъ и состояніе (ИР, 32). Прийняття унії в автора “Исторіи русовъ” асоціюється з епохою, коли жили Нерон і Калігула, які будували свою владу на жорстокості, тиранствах, а сама конструкція **во дни Нерона и Калигулы** підкреслює ознаку періоду – жорстокий час.

Стилістична функція. Досліджувані пам’ятки історіографічного жанру дають змогу стверджувати, що автори використовували власні найменування людей не тільки для ідентифікації особи; через систему порівнянь з іншим антропооб’єктом за допомогою антропоніма здійснювалася характеристика історичної особи, напр.: *Словомъ сказать, Сѣрко былъ человекъ удивительный и рѣдкихъ свойствъ въ разсужденіи храбрости, предприимчивости и всѣхъ воинскихъ успѣховъ, и, при достаточномъ числѣ войска, легко могъ сдѣлаться Тамерланомъ или Чингизь-Ханомъ, т.е., великимъ завоевателемъ* (ИР, 174).

Прізвищева назва сконцентрувала основне функціональне навантаження, витіснивши особове ім’я на периферію, і починає вживатися в складі словосполучень у значенні інших онімів або апелятивів, напр.: *Хотя же и было нѣсколько войска Рускаго между Татарами, воевавшими съ Гедиминомъ, а между начальниками ихъ были конечно и отродки Княжескіе* (ИР, 6) = Велике Князівство Литовське; *Войско Хмелниченково* (ЛВ, II, 19) = антропонім для ідентифікації одного козака + антропонім для ідентифікації одного козака + антропонім для ідентифікації одного козака і т.д. (кількість козаків у війську); *Гетманъ Бруховецкій, переправляючи Днѣпръ у Совѣрной, послалъ напередъ до Черкасъ Гамалѣнка* (ЛС, 85) = військо.

Антропоніми в досліджуваних пам’ятках використовуються і для надання твору вагомості, значущості, для ефекту достовірності, напр.: *Извѣстный знатностью философъ и писатель, Г. Вольтеръ, въ Исторіи своей о Карлѣ XII-мъ, Королѣ Шведскомъ, пишетъ о Мазенѣ, что “онъ былъ породы Польской и воспитанъ въ тамошней сторонѣ Іезуитами...”* (ИР, 184); *яже по свѣдѣтельствѣ Ботера* (ЛГ, 5); *Александръ Гвагнінь отъ свободы ихъ [козаків] тако нарекишихся разумѣетъ быти* (ЛГ, 15); *свѣдѣтельствѣ Кзвигенову* (ЛВ, I, 23); *свѣдѣтельствѣ Кгальятовского; свѣдѣтельствѣ Пуфендорфіеву* (ЛВ, I, 20).

Кожен з антропонімів виконує ще й **інформативну**, або **енциклопедичну**, функцію, тобто акумулює в собі знання про певну епоху, події, які відбулися протягом життя згаданого денотата.

Спостереження над антропонімією пам’яток історіографічного жанру другої половини XVII – XVIII ст. дозволяють зробити такі **висновки**:

1. Будь-яка писемна пам’ятка відбиває стан мови певного періоду й одночасно виконує функцію нормалізатора фонетичної, морфологічної, синтаксичної та лексичної систем цієї мови. Жанр пам’ятки – історіографія – передбачає використання великої кількості антропонімів та високу частотність

вживання деяких із них, що пояснюється позамовними чинниками. Звичайно, історіографічні праці не повною мірою дають інформацію про реальний антропонімікон XVI–XVIII ст. (майже в усіх досліджуваних пам'ятках змальовуються події саме цього часового проміжку), оскільки для позначення історичних осіб у них використовуються однолексемні найменування прізвищевих типу.

Для створення компіляції авторів доводилося працювати з великою кількістю доступних джерел, переважно з хроніками польських істориків та письменників. Пізніше в коло джерел потрапляють праці Вольтера, Вагнера, Пуфендорфія та ін.

2. Досліджувані твори історіографічного жанру другої половини XVII – XVIII ст. – пам'ятки історико-літературні, науково-художні витвори своєї доби, тому їх слід вивчати всебічно – з історичного, джерелознавчого, літературознавчого, лінгвістичного поглядів, враховуючи їх місце в історико-літературному процесі та мовному розвитку, особливо наступних століть, коли вони мали значний науковий, політичний та естетичний вплив.

3. Історіографічні твори другої половини XVII – XVIII ст. – “біла пляма” в дослідженні української історичної антропонімії. Особливості відтворення позатекстового антропонімікону свідчать зовсім не про те, що нижчі верстви суспільства не мали або мали разюче відмінні найменування, а, швидше, про функціонування імен у розмовно-побутовому мовленні.

4. Аналізовані пам'ятки охоплюють досить значний часовий проміжок (інколи – від початків створення світу), що, в свою чергу, зумовлює використання авторами-компіляторами великої кількості антропонімів. Не будучи свідками описуваних подій, автори намагалися відтворити реальний позатекстовий антропонімікон, характерний як для української національної антропонімії системи, так і російської, польської, турецької та ін.

5. В історіографічних працях засвідчені антропоніми, за допомогою яких ідентифікуються переважно представники козацької верхівки, вищі верстви суспільства інших народностей. Проте на підставі цього не можна стверджувати, що досліджувані пам'ятки відбивають соціальну диференціацію суспільства. Розвиваються антропонімоформули, з одного боку, паралельно, а з іншого – неодноразово. Неодноразовість розвитку найменувань базується лише на писемній фіксації, а тому буде неправомірним вважати, що структурні типи найменувань мають чітко виражений соціальний характер.

6. Для авторів історіографічних праць, на відміну від авторів художніх текстів, не має абсолютно ніякого значення етимологія імені чи прізвищевих назви, а тому недоцільно вести мову про “примовляючі імена”. Сучасний читач, знайомлячись із текстом пам'ятки-історіографії, володіючи певним запасом знань, сприймає відоме ім'я як символ епохи.

7. Певними позамовними чинниками регламентується склад антропонімів досліджуваних пам'яток стосовно статевої та вікової належності. Майже повна або повна відсутність в історіографіях іменувань для ідентифікації осіб жіночої статі та дітей пояснюється основним призначенням пам'ятки – відтворити

нещодавні події визвольної війни 1648–1654 рр., участь у якій брали чоловіки. Жіночі найменування якщо й трапляються, то переважно для ідентифікації представниць вищих верств суспільства – жінок гетьманів, царів, королів.

У воєнних подіях брало участь не одне покоління, однак досліджувані пам'ятки цього не фіксують. Виняток становлять лише родини Хмельницьких, Потоцьких, Самойловичів, Апостолів та царські родини.

8. Структурна характеристика антропонімів історіографічних праць дозволяє виділити серед них такі кількісно-лексемні типи: однолексемні, дволексемні, трилексемні, чотирилексемні, антропонімійно-апелятивні, у межах кожного з яких виділяються внутрішньотипові формули, що диференціюються на центр і периферію. Історіографічним пам'яткам не властиві описові найменування, що спричинено жанровою специфікою: лаконізмом, точністю, прагненням у мінімальному передати максимальне. Саме ці особливості привели до того, що звужується кількість використаних дво- і більше лексемних найменувань, а основна увага сконцентровується на однолексемних (найчастіше – прізвищевій назві). Автори-компілятори брали до уваги й той факт, що описувані події відбулися не так давно, тому в людській пам'яті залишилися імена учасників цих подій. Звуження функціонального навантаження інших антропонімоформул привело до того, що структурний тип **“прізвищева назва”**, перебираючи на себе функцію основної, в пам'ятках історіографічного жанру переміщується в центр, становить собою антропонімоформульне ядро, витісняючи інші структурні типи на периферію.

Уживання в пам'ятках трилексемної антропонімійної формули **“прізвищева назва + ім'я + ім'я по батькові”** для ідентифікації представників української народності швидше є свідченням належності писаря чи переписувача джерела написання пам'ятки до певної антропонімійної системи, аніж соціальної диференціації чи розвитку таких іменувань в українців.

9. У досліджуваних пам'ятках історіографічного жанру другої половини XVII – XVIII ст. виділяється група імен-прізвиць із суфіксами суб'єктивної оцінки. Трансантропонімізувавшись, вони в тексті виконують функції прізвищевих назв, хоча зрідка можуть входити до складу кількалексемних іменувань.

10. Історіографічні праці досліджуваного періоду вперше починають використовувати для ідентифікації особи таку антропонімну формулу, як **“ініціал(-и) + прізвищева назва”**. Незначна кількість уживань дозволяє кваліфікувати її для другої половини XVII – XVIII ст. як антропонімійно-ідентифікаційний неологізм. Поява антропонімоформули **“ініціал(-и) + прізвищева назва”** зумовлена переміщенням номінативного центру ваги з особового імені на прізвище та посиленням інформаційного навантаження антропоніма в цілому.

11. Високочастотність антропонімів для ідентифікації відомих денотатів зумовлює появу значної кількості синтаксичних варіантів. На відміну від художніх творів, історіографічні праці майже не фіксують опозиційної варіантності *онім – апелятив* навіть у близьких контекстах. Регламентовані

рамками жанру, автори подавали переважно початкову “нейтральну” форму найменування, зрідка за допомогою словотвірних афіксів виражаючи суб’єктивне ставлення до денотата, напр.: *Отъ измѣнника отъ Иваишка Виговского* (ЛВ, I, 402).

12. Процес адаптації церковно-християнських імен на українському мовному ґрунті ще не завершився, про що свідчать насамперед фонетичні варіанти імен. Основні зміни, які відбулися в іменах, можна звести до двох груп: 1) зміни в системі голосних (зміни початкових звукосполучень, зміни сполучень голосних у середині слова, розвиток кінцевого **-о** та ін.), 2) зміни в системі приголосних (асиміляція, дисиміляція, метатеза та ін.).

13. Антропоніми як мовні знаки виконують у тексті різноманітні функції, основними з яких є ідентифікаційно-диференційна, темпоральна (хоч інколи темпоральна функція об’єднується з функцією локалізації в просторі, тобто виконують одночасну вказівку на час і місце), стилістична, енциклопедична (*антропонім > певна епоха*). Інколи досліджувані пам’ятки відбивають транспозиційні явища: за допомогою антропоніма характеризується інший денотат: *антропонім > інший денотат > риса, характерна для іншого денотата*.

Основні положення дисертації висвітлено в таких публікаціях:

1. Денисюк В. В. Антропонімію-апелятивні іменування в пам’ятках історіографічного жанру другої половини XVII – XVIII ст. // Студії з ономастики та етимології. 2002. – К.: Кий, 2002. – С. 86–92.

2. Денисюк В. В. Жіночі найменування у староукраїнській історіографії другої половини XVII – XVIII ст. // Вісник Черкаського університету. – Вип. 42. – Серія: Філологічні науки. – Черкаси: ЧДУ, 2002. – С. 69–73.

3. Денисюк В. В. Староукраїнська історіографія другої половини XVII – XVIII ст. як джерело антропонімічних досліджень // Рідний край. – 2002. – № 6. – С. 28–30.

4. Денисюк В. В. Функціонування трилексемних антропонімічних формул в українських пам’ятках історіографічного жанру другої половини XVII – XVIII ст. // Система і структура східнослов’янських мов: Сучасні тенденції розвитку східнослов’янських мов: Збірник наукових праць. – К.: Т-во “Знання” України, 2003. – С. 90–95.

5. Денисюк В. В. Чинники, які впливають на наявність антропонімів у пам’ятках історіографічного жанру // Мова у слов’янському культурному просторі: Тези доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції. Умань, 23–25 травня 2002 року. – Умань: Графіка, 2002. – С. 95–96.

Анотація

Денисюк В. В. Антропонімія українських історіографічних пам'яток другої половини XVII – XVIII ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Київ, 2003.

Дисертація присвячена вивченню антропонімікону пам'яток історіографічного жанру другої половини XVII – XVIII ст., які до цього часу не залучались для антропонімічних студій. Усі зафіксовані в досліджуваних текстах антропоніми класифікуються за структурними особливостями: виділено одно-, дво-, три-, чотирилексемні та антропонімічно-апелятивні найменування, у межах яких визначаються внутрішньотипові формули, диференційовані на центр і периферію; проаналізовано фонетичні, словотвірні, морфологічні, лексичні, синтаксичні, графемно-орфографічні варіанти, визначено функціональне навантаження антропонімів в цілому та кожного з компонентів антропонімної формули зокрема.

Ключові слова: *антропонім, антропонімікон, антропонімна формула, пам'ятки історіографічного жанру другої половини XVII – XVIII ст., прізвищева назва, функціональне навантаження антропонімів.*

Аннотация

Денисюк В. В. Антропонимия украинских историографических памятников второй половины XVII – XVIII в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Институт языкознания им. А. А. Потебни НАН Украины, Киев, 2003.

Диссертация посвящена изучению антропонимикона памятников историографического жанра второй половины XVII – XVIII в., которые ещё не были привлечены для антропонимических студий. Все зафиксированные в исследуемых текстах антропонимы классифицируются соответственно их структурным особенностям: выделяются одно-, двух-, трех-, четырехлексемные и антропонимно-апеллятивные наименования, среди которых определяются типичные формулы, дифференцированные на центр и периферию. В работе анализируются фонетические, словообразовательные, морфологические, лексические, синтаксические, графемно-орфографические варианты, устанавливается функциональная нагрузка антропонимов в целом и каждого из компонентов антропонимной формулы в частности.

Ключевые слова: *антропоним, антропонимикон, антропонимная формула, памятники историографического жанра второй половины XVII – XVIII в., фамильное прозвание, функциональная нагрузка антропонимов.*

Annotation

Denysiuk V. V. Anthroponymy of the Ukrainian historiographical monuments of the 2nd part of the 17th – the 18th c. – Manuscript.

The dissertation for a candidate degree in Philology by speciality 10.02.01 – the Ukrainian language. – Ukrainian National Academy of Sciences, O. O. Potebnia Institute of Linguistics, Kyiv, 2003.

The dissertation is dedicated to the study of anthroponymicon of the monuments of the historiographical genre of the 2nd part of the 17th – the 18th c., which were not studied in anthroponymical researches. Using M. L. Hudash's component based principle, all anthroponyms which were found in the analysed texts are classified according to their structural peculiarities. Among proper anthroponymical nominations such formulae are picked out: **I. Single lexeme:** 1) name; 2) nomination connected with last name; 3) andronim; 4) patronymic. **II. Double lexeme:** 1) name + nomination connected with last name; 2) nomination connected with last name + name; 3) name + patronymic; 4) name + name; 5) nomination connected with last + name nomination connected with last name; 6) name + qualitative denominator; 7) name + chronological and numeral index; 8) chronological and numeral index + name; 9) initial(s) + nomination connected with last name; 10) patronymic + nomination connected with last name; 11) name + andronim. **III. Three lexeme:** 1) name + patronymic + nomination connected with last name; 2) name + name + nomination connected with last name; 3) name + nomination connected with last name + nomination connected with last name; 4) nomination connected with last name + name + patronymic; 5) name + nomination connected with last name + name; 6) name + name + patronymic; 7) name + name + chronological and numeral index; 8) name + chronological and numeral index + name; 9) name + patronymic + chronological and numeral index; 10) name + chronological and numeral index + qualitative denotator; 11) name + patronymic + qualitative denotator; 12) name + name + qualitative denotator. **IV. Four lexeme:** 1) name + patronymic + nomination connected with last name + nomination connected with last name; 2) name + name + name + nomination connected with last name.

Men's proper names, fixed in the analysed texts, are divided into 3 groups: a) church and Christian names in canonical form and in the folk form (transformated on the basis of the Ukrainian language); b) Slavonic autochthons; c) names identifying persons-representatives of other nationalities.

The historiographical works first among the monuments of different genres started to use the structure of the type “**initial(s) + nomination connected with last name**”.

Women's names have been analysed as men's ones. The number of women's names is much less. This phenomenon is caused by the genre specificity of the investigated material (the description of the military events in which women didn't take an active part).

Phonetic, word-building, morphological, lexical, syntactic, graphemorphographic variants of anthroponyms have been analysed in the dissertation.

Phonetic variants shows the process of adaptation of church-Christian names on the basis of the Ukrainian language. Phonetic changes occurred in the names derivatives from adapted forms in such unitier – nicknames, nomination connected with last names, patronymics. The main changes are come to two groups: a) changes in the system of vowels (changes of the first sound combinations, changes of the combinations of vowels in the middle of the word, development of the final -o etc.), b) changes in the system of consonants (assimilation, dissimilation, metathesis etc.).

On the word-building level the truncation of the suffix -ій or its substitution by the other formants: -ань, -ей, -ашь(-яшь); the forming of the suffix -ай; the truncation of the suffix -і-я; the truncation of the groups -енть, -онт- etc. have been occurred. Morphological, lexical, syntactic variants are represented by a small amount.

In the analysed monuments of the historiographical genre anthroponyms carry out different functions, the main of which is the function of identification and differentiation. The functional value of anthroponyms is spreaded as a result of their temporal function which is realized in the majority of cases by correlation of the denotate with a centrain historical epoch. Besides, anthroponyms carry out the stylistic and encyclopaedic functions in the monuments of the historiographical genre.

Key words: anthroponym, anthroponymicon, anthroponymical formula, the monuments of the historiographical genre of the 2nd part of the 17th – the 18th c., nomination connected with last name, the functional value of anthroponyms.

Підписано до друку 17.04.2003 р. Формат 60x84/16
Папір KYM LUX. Гарнітура Times New Roman Cyr
Друк: цифровий дуплікатор RISO
Наклад 100. Зам. 101

Поліграфічний відділ «ГРАФІКА»
20300 м.Умань, вул.Леніна, 12